

Sexe i violència
en la Corona d'Aragó
Processos criminals
dels segles XIII al XV

Edició a cura de
Carlos López Rodríguez

VNIVERSITAT
ID VALÈNCIA

2014

fontes històriques valencianes

Sexe i violència
en la Corona d'Aragó
Processos criminals
dels segles XIII al XV

Edició a cura de
Carlos López Rodríguez

VNIVERSITAT
ID VALÈNCIA

2014

fontes històriques valencianes

Sexe i violència
en la Corona d'Aragó
Processos criminals dels segles XIII al XV

*f*onts històriques valencianes
61.

*S*exe i violència
en la Corona d'Aragó
Processos criminals
dels segles XIII al XV

Edició a cura de
Carlos López Rodríguez

VNIVERSITAT
ID VALÈNCIA

2014

*f*onts històriques valencianes

*Directors de la col·lecció
Antoni Furió i Enric Guinot*

*© Carlos López Rodríguez, 2014
© D'aquesta edició: Universitat de València, 2014
Disseny de la col·lecció: J.P.*

*Il·lustració de la coberta:
ARV, Justícia 300 sous, núm. 751, portada primera mà (any
1393)*

*Maquetació: Inmaculada Mesa
ISBN: 978-84-370-9694-0*

A Vicent Raga

Introducció

En la tardor de 1979, jo cursava el meu primer any en la Universitat Complutense de Madrid. Van començar llavors les mobilitzacions estudiantils contra la Llei d'Autonomia Universitària promoguda pel ministre Luis González Seara. Les idees que els estudiants podíem tenir sobre aquell projecte eren bastant vagues i imprecises, com sol ocórrer en casos semblants, però naturalment, en el context de la Transició, vam creure que el nostre deure era d'oposar-nos a la seua aprovació. En el transcurs d'una assemblea celebrada pels alumnes de la Facultat de Geografia i Història, en la qual es discutia amb passió la transcendental qüestió de si unir-nos a la manifestació d'universitaris contra la Llei convocada per a aquell mateix matí en grup o individualment, els estudiants de la propera Facultat de Periodisme, farts d'esperar, i amb un esperit més pragmàtic que els aprenents d'historiadors, van irrompre al crit de «Sexe i violència / en la Universitat!». Anaven liderats per un xic immens, morè, de negríssims cabells llargs i arrissats, que amb previsió agitava un periòdic ben atapeït en la seua mà dreta. Davant d'un argument tan contundent, l'assemblea es va dissoldre immediatament per a anar pacíficament cap a Moncloa, on per a la nostra sorpresa juvenil vam ser rebuts amb poc d'afecte però sí amb molta violència pels antiavalots.

Avui, pareixeria difícil repetir aquell episodi, que vam viure, els que hi érem, xics i xiques (aquestes la majoria, com pot suposar-se en una facultat d'humanitats, i tem molt que va ser això el que va atraure els estudiants de Periodisme, més que l'estima per la nostra poc viril contribució), de manera jocosa i en absolut humiliant o

ofensiva. En aquell mateix moment, a l'eixida del franquisme, el lema amb què els nostres companys periodistes ens van traure d'aquella discussió insubstancial era una paròdia de les invectives amb què una dreta carpetovetònica denigrava diàriament la pudorosa permissivitat de la nostra incipient i fràgil democràcia. Amb els anys, aquella hipocresia reaccionària ha cedit el pas a una altra revestida de progressisme, sota la tirania del que s'ha denominat «correcció política», que és més aviat d'índole moral (i com a tal, amb un fort contingut sexual). En un cas o altre, no obstant això, sembla que atenem més la moral dels qui manen que la dels qui obeeixen, si se'm permet utilitzar aquestes categories socials tan vagues (això em fa recordar un altre axioma molt repetit en els meus anys d'estudiant: que la ideologia dominant en una societat donada és la ideologia de les seues classes dominants —se m'excusarà citar la font). Perquè, paradoxalment, tant el puritanisme conservador com la «correcció política», i com a morals convencionals imbuïdes d'un exacerbat rigorisme, constrenyen artificiosament amb tanta força les passions humanes, que s'esmunyen pels intersticis d'aquestes rígides cotilles i tendeixen a desbordar-se amb més violència com més estret siga el canal per on es canalitzen. Per sota i en els marges d'aquelles morals convencionals (també en allò sexual), entropessem una vegada i altra amb unes pràctiques i uns costums que són a més socialment diferents segons les classes i els grups culturals. El seu influx augmenta a mesura que creix la complexitat cultural i social, com és el cas de l'Espanya d'aquest començament del segle XXI, sotmesa al seu torn a un profund procés de canvi (d'intensitats i ritmes diferents per edats, classes, grups, orígens, formació . . .) en el paradigma moral (de comportament sexual) que l'ha regit durant segles, un canvi que ha culminat en el transcurs d'una o dues generacions. Per això, una comprensió unilateral de realitats tan complexes (perquè es lliguen al més profund i específic de

la condició humana) pareix pobre i, a més, poc operativa en els seus projectes de reforma social i dels costums, com és el cas de la tristament dita «violència de gènere» i el persistent i dolorós fracàs de les mesures legislatives destinades a combatre-la. Avui dia, sembla que conflueixen les morals sexuals de rics i pobres, tant en la seua formulació doctrinal com en la seua dimensió pragmàtica, convergència que opera també sobre els grups culturals i religiosos que coexisteixen en les societats europees. No obstant això, la qüestió es planteja, al marge de les vàcues manifestacions dels dirigents socials o culturals que propalen una determinada norma dominant (en el passat, sota la forma d'un rigorisme sexual timorat; en l'actualitat, amb una vaga apel·lació a la tolerància), en com es manifesten les divergències respecte aquella normativa (siga de caràcter reaccionari i tradicional, o bé rupturista i transgressora —fins que es constitueix en nova norma dominant) i com és percebuda la seua convivència dia a dia pels homes i dones, considerats realment i individualment, que formen una societat, així com en les reaccions que el Poder (els qui manen) pren davant de les transgressions, i les condemna moral i penal que ocasiona als transgressors, que no sempre coincideix amb la consideració moral (des de l'exaltació, l'estima o la disculpa a la censura o reprovació) que les seues accions mereixen en el seu propi medi. Ací la llei o la norma poden diferir bastant dels usos socials, per mal que ens pareguen, com ho constatem en la dramàtica i reiterada ineficàcia de la persecució legal de la «violència de gènere».

Com a historiador, és legítim preguntar-se què pot aportar la història a aquest debat. Al cap i a la fi, alguna cosa ha de voler dir la reiteració d'aquests crims sexuals al llarg dels segles amb unes pautes més o menys semblants, i potser un estudi diacrònicament comparatiu d'aquests comportaments, realitzat sense prejudicis ni apriorismes,

fera alguna llum en una qüestió d'índole tràgica, es mire com es mire, encara que en alguns casos, vist retrospectivament, adquiriria tints de comicitat, com tindrem ocasió de comprovar. Per a fonamentar aquesta com tantes altres investigacions històriques, l'Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), a Barcelona, conserva una rica documentació d'un valor extraordinari.

De tot açò, i d'altres temes annexos i connexos, vaig tractar al principi de gener del 2004, durant un sopar amb dos bons amics en un conegut, ranci i quasi buit restaurant del Madrid castís al final de les pantagruèliques celebracions nadalenques espanyoles. Llavors, les conseqüències de la «violència de gènere» van començar a viure's amb més sensibilitat, de manera que el debat social hi era ja intens, encara que previ a l'aprovació de lleis específiques després de les eleccions generals de març d'aquell mateix any. D'aquella nit va nàixer la idea d'aquesta publicació.

Vaig començar a bon ritme, encara que confesse que em va assaltar el desànim i una amarga sensació d'inutilitat arran dels atemptats de Madrid de l'11 de març. Després, com sol ocórrer, els treballs es difereixen per a donar pas a altres obligacions més urgents i, potser, més necessàries i útils. De tant en tant, he recuperat aquesta documentació, fins que em vaig decidir per fi a donar-ne la transcripció a la impremta, com a nucli de la base documental que ha de permetre d'altres treballs d'un abast més ambiciós.

Per a això, comptem ja amb diverses publicacions de documents conservats en l'ACA, que ens marquen la pauta. Algunes han esdevingut clàssics ben coneguts de la historiografia catalana, com la de Joaquim Miret i Sans titulada *Sempre han tingut béch les oques* (Barcelona 1905 i 1906, 2 vols.), que va desbrossar molt aviat l'interès per aquesta matèria. S'hi recullen, de manera resumida, alguns dels processos que incloc en aquesta recopilació i d'altres

que ja han estat editats per extens. Amb el seu llibre, Miret i Sans va voler combatre la tendència de l'època a mitificar el passat medieval de Catalunya; convèncer que, en l'orde social, el progrés era un fet constant que havia de consolar-nos de moltes misèries, i demostrar el principi que qualsevol temps passat va ser pitjor. No va publicar més que dues sèries, perquè va trobar prou d'oposició i de recel. Va haver de transcórrer molt de temps fins que es reprengué l'interès per aquests assumptes. Ho va fer de manera pionera i magistral l'arxiver Jaume Riera i Sans amb la seua obra *El cavaller i l'alcajota. Un procés medieval* (Barcelona, 1973, 235 pàgines). Ho va fer, això sí, en un altre context cultural però el seu treball també s'ha convertit en un clàssic d'aquesta matèria, per mèrits propis. Hi va transcriure per complet un dels processos extractats per Miret i Sans. La lectura del seu estudi introductorí continua sent profitosa i instructiva. No és possible afirmar el mateix del llibre de Joan Anton Rabella i Ribas *Un matrimoni desavingut i un gat metzinat: procés criminal barceloní del segle XIV* (Barcelona, 1998, 416 pàgines), que va publicar el que va rebre aquest títol ja de Miret amb tantes deficiències i errors de transcripció, que el fan incompreensible, a més de prescindir dels textos en llatí i editar-lo aïlladament respecte dels altres tres processos incoats contra la resta d'implicats, que el complementen i l'expliquen. Per aquell motiu, ja que el seu interès és del tot excepcional, el transcriu de nou i hi incloca els que romanien inèdits. Tot i que no pròpiament de caràcter sexual, però relacionat amb aventures amoroses, és el procés publicat per Teresa-Maria Vinyoles i Vidal, *Una cercavila nocturna a la Tàrraga medieval* (Tàrraga, 2002, 87 pàgines). Un altre dels exhumats per Miret i Sans el va publicar en extracte Ramon Roselló i Vaquer: *Procés contra Ponç Hug, comte d'Empúries, per pecat de sodomia* (Palma, Mallorca, 2003, 67 pàgines). Per descomptat, els processos de l'ACA no són els únics que han sigut editats i estudiats. Hi ha una altra bibliografia disponible. Per exemple, entre les

últimes monografies, la de Maria Dolores Farreny i Sistac, *La llengua dels processos de crims a la Lleida del segle XVI* (Barcelona, 2004, 615 pàgines).

No tornaré ací sobre el que es pot trobar amb més detall en aquesta i en unes altres bibliografies sobre el dret criminal de l'època i de *l'iter* documental dels processos fins a arribar a l'Arxiu Reial de Barcelona, avui Arxiu de la Corona d'Aragó, on es conserven. El que trobem en aquesta secció d'aquest extraordinari Arxiu són bàsicament diverses sèries de processos de matèria criminal (dels anomenats en foli o en quart, segons el seu format), que van ingressar en aquest dipòsit per diverses vies i circumstàncies, però que corresponen a delictes que cauen en la jurisdicció reial o vistos per jutges reials, ordinaris o comissaris. Naturalment, les referències a causes judicials sobre delictes sexuals o les notícies sobre aquesta matèria poden enriquir-se amb les altres sèries de l'Arxiu Reial (amb els famosíssims registres de la Cancelleria, per exemple), però per descomptat amb un caràcter menys sistemàtic que les recopilades en un procés.

Dels centenars de plets (no sols sobre delictes sexuals o matèries criminals, sinó sobre les més diverses causes el coneixement de les quals va recaure en la jurisdicció reial), he seleccionat aquests que avui publique. S'hi trobarà una àmplia panòpia de delictes sexuals i altres crims connexos: adulteris, estupro, violacions, prostitució, incest, agressions, raptos, intents d'enverinaments, homicidis i assassinats . . . Com tota selecció, és arbitrària i respon als gustos del qui la realitza, i en el meu cas s'ha orientat cap als protagonistes que no van ser grans personatges (com els del comte d'Empúries), sinó gent més o menys comuna. Els he valorat pel seu interès històric i, per què no confessar-ho?, narratiu, és a dir, perquè els fets i els seus protagonistes apareixen ben caracteritzats i és possible construir-ne un retrat psicològic, bé que aproximat en molts casos. Per aquest

motiu, no he considerat els processos que s'han conservat de manera fragmentària o deficient, la comprensió dels quals era difícil. M'ha interessat la presència de personatges populars. Per això no he transcrit els que es referien a individus de la noblesa, excepte el de la bella Isabel Cornell, perquè hi poden intervenir d'altres consideracions de caràcter polític o social de major calat. El públic disposa de l'edició del procés del comte d'Empúries ja citat. Alguns crims de caràcter sexual (la sodomia, per exemple) estaven reservats al rei (junt amb els d'alta traïció, heretgia, encunyació de falsa moneda i d'altres), de manera que aquesta podia ser una via per a ajustar comptes contra enemics polítics. Aquests plets els he deixat de banda, així com d'altres que són interessantíssims però no mantenen una coherència temàtica amb els que havia triat. La meua intenció no ha estat de realitzar una selecció d'horroros per a un anecdotari, sinó delimitar un conjunt coherent en la seua temàtica, cronologia i protagonistes. Per això, he rebutjat aquells processos que podien ser reiteratius respecte als que ja transcrivia o estaven publicats. També els que afectaven les minories religioses, com els jueus, perquè la seua consideració moral i legal tenia certes peculiaritats, excepte en un cas en què aquesta condició religiosa no és tan determinant. D'aquests, en va publicar dos Jaume Riera i Sans en el seu llibre: *Retalls de la vida dels jueus, Barcelona, 1301-Besalú, 1325* (Barcelona, 2000, 110 pàgines).

El resultat final és aquesta col·lecció de dinou processos judicials sobre delictes sexuals de les darrerries del segle XIII a mitjan segle XV, ocorreguts en el Principat de Catalunya, amb alguns dels regnes de València i Mallorca, que dividiré en dues parts. La primera comprèn un conjunt de quinze processos, sense relació entre ells. La segona té un caràcter lleugerament distint. La constitueixen quatre processos vinculats entre si pels seus actors, dels quals va donar

notícia extensa Miret i Sans i que en 1998 Joan Anton Rabella i Ribas va transcriure en part només el primer, de forma bastant deficient, com hem vist. Els quatre han de considerar-se conjuntament, perquè d'una altra manera els fets són incomprensibles. Per la seua extensió, detall, protagonistes i per la complexitat dels delictes denunciats i de les passions humanes que encobreixen, mereixen una consideració especial, i espere donar-ne compte en una pròxima monografia. Al final d'aquesta introducció, s'inclou una llista detallada de tots els processos, amb indicació de la seua signatura i característiques externes. Els titule amb el nom de pila dels seus protagonistes més un qualificador molt sintètic del delicte principal.

He dubtat a incloure en aquesta introducció una breu ressenya de cada cas però, com si es tractàs d'una novel·la negra, no vull desvetllar el desenllaç ni la trama, i he preferit conservar la intriga i el misteri perquè siga cada lector el qui els descobreisca i en faça la seua pròpia reconstrucció, limitant-me a redactar una concisa fitxa de catàleg. Perquè, davant d'aquests testimonis, l'observador es mou entre l'estímul cap al seu estudi i la impotència per a captar, per mitjà de les eines habituals de l'anàlisi acadèmica, el drama o la tragicomèdia de la condició humana en tota la seua extensió que destil·len aquests processos. Cadascuna d'aquestes peces és, en ella mateixa, una autèntica obra literària dictada per l'experiència humana. Assistim a una representació de la vida diària d'aquella societat, d'una profunditat i d'una intensitat parangonables a la que van reflectir Bocaccio, Chaucer, l'Arcipreste de Hita o Fernando de Rojas. La seua lectura ens proporciona una visió impressionista però molt pròxima de la societat medieval, i sobretot de la gent del poble, que de manera excepcional prenen la paraula i mostren directament (si bé mediatitzats per la presència dels jutges i el temor que sempre imposa la declaració davant d'un

tribunal) la seua vida diària i la seua parla popular, i, per extensió, les passions i mesquineses dels homes i dones d'aquest estament.

Amb la seua lectura, contemplem la condició humana en la seua existència confusa, canviant, tragicòmica i incoherent, contra la qual els somnis reformadors de la raó il·lustrada han engendrat monstres que s'alimenten a ells mateixos. Potser en aquest punt, la cultura medieval, considerada en el seu conjunt, ens porte un cert avantatge, ja que no aspira a reformar la cosa pública, sinó simplement a reproduir-se i a subsumir-la en una raó superior, incomprendible per a l'ésser humà, de naturalesa divina, que restableix l'ordre en el caos de la vida terrenal. D'ací també l'interès que tenen aquests processos per a l'estudi de la cultura popular europea en un estadi molt primitiu, anterior al de les manifestacions d'aquell testarrut moliner italià afecte les disquisicions teològiques però ja molt influït per la Reforma que va analitzar tan brillantment Carlo Ginzburg en el seu famós llibre, *El formatge i els cucs. El cosmos d'un moliner del segle XVI* (València, 2005, 177 pàgines; ed. original Torí, 1976). Són anteriors també a la transmissió de la cultura popular que va realitzar Rabelais i que va permetre Mikhaïl Bakhtin, en el seu no menys famosíssim llibre (*La cultura popular en la Edat Media y en el Renacimiento. El contexto de François Rabelais*, Barcelona, 1971, 430 pàgines), identificar, de manera potser excessiva, la cultura popular tradicional amb el que és només una de les seues manifestacions, la que ell va denominar realisme grotesc, que a Espanya va conèixer un singular vigor i duració, fins fa poc, quant a la seua peculiar constitució social i cultural. La lectura d'aquests processos ens retrotrau, doncs, a un estadi molt arcaic de la cultura popular europea, previ a la gran commoció de la Reforma i les seues seqüeles de la Contrareforma. De manera hipotètica, fa la impressió que, fins llavors i segons les

declaracions dels processos ací considerats, els comportaments sexuals de rics i pobres eren semblants, per a diferir, després de l'impacte de la Reforma i Contrareforma primer, i d'una beata moral burgesa d'arrel catòlica o luterana després, fins a temps recents, quan tornen a confluir ja passada la Segona Guerra Mundial.

Per tot això, la lectura sense apriorismes morals, culturals ni ideològics d'aquests processos constitueix una invitació a la reflexió sobre la naturalesa humana i la violència sexual. I ajuda a comprendre el perquè de la fascinació popular de tots els temps pels assumptes de «sang i fetge», com es titllen a Catalunya. Al cap i a la fi, el delicte sexual és el més immediat a l'home (i a la dona), el més consubstancial a la condició humana, més encara que el delicte contra la propietat, ja que obeeix a pulsions molt profundes, en gran part fisiològiques i més materialment corporals. Potser serà aquell el motiu de la permanència de l'interès morbós del poble (i utilitze a propòsit aquesta categoria sociològica tan *sui generis*) davant d'aquest tipus d'esdeveniments al llarg dels segles, que es manifesta de tantes maneres i en tants gèneres. En la cançó melòdica contemporània com en el romancer popular d'arrel medieval, en els romanços de cec i en la literatura de cordell com en el fulletó imprès vuitcentista, en el radiofònic o en el televisiu (menys, perquè ací la censura social opera de forma més intensa), i que ha passat a la millor de la literatura de tots els temps: a Boccaccio, Shakespeare, Lope de Vega, però també a Valle-Inclán i les seues obres esperpèntiques (com *Los Cuernos de Don Friolera* o *Martes de Carnaval*). Contrasta amb la indiferència desapassionada i tecnocràtica actual i els missatges moralitzadors de la «correcció política», que buiden aquests episodis dels seus elements tant dramàtics (amb la qual cosa els priven de la seua emotivitat i, paradoxalment, de la seua pròpia capacitat moralitzadora per a infondre abominació davant de l'horror de la violència)

com còmics, és a dir, dels seus elements autènticament humans, en definitiva. Davant d'aquests drames ja tan llunyans, experimentem aquesta sensació que Chesterton va expressar tan bé quan es va preguntar si hi ha alguna cosa més ridícula que veure a algú perseguir inútilment el seu barret que un colp de vent ha fet rodar i rodar. L'humor barroc, d'arrel medieval, com ho va saber veure Arnold Hauser, es basa en aquesta comprensió piadosa del món. Aquest és el tipus d'humor que traspua l'obra del seu més eximi practicant, Cervantes, tan pròxim en el temps a aquests processos, que corresponen, en el llarg termini propi de les mentalitats, a la mateixa època.

Si vencem la repugnància per les conseqüències tràgiques del cas, còmica ens pot parèixer, per exemple, l'actuació del trio format per Geralda, Guillem i Bernat en l'Alzira de 1296, amb què s'obre aquesta col·lecció. Sense pretendre desvetllar massa dades, ressaltaré l'estratagema del marit burlat per a trobar l'amant (no en l'armari, sinó sota el llit, un altre dels amagatalls literaturitzats fins a la sacietat) davant del desvergonyiment de l'adulteri, comès fins i tot davant de la criada, tan escandalós que el marit no té més remei que actuar segons els dictats i els usos de l'època. L'amant, Bernat, té fama de conquistador i Guillem, el marit, la té de bon home. Bernat ens resulta antipàtic. Com fan en les seues declaracions els testimonis, que tendeixen a exculpar el marit gelós, set segles més tard podem entendre la reacció de Guillem, pressionat per l'opinió del poble d'Alzira, que coneix l'adulteri i la fama de Bernat, seductor de dones casades la conducta de les quals, fins que cauen en les seues xarxes, era irreprotxable. Bernat porta la desgràcia a la llar feliç de Guillem i Geralda, com abans l'ha portat a altres matrimonis. Geralda no mor, i pensem que Bernat, amb la seua vàcua vanitat de seductor, ha rebut un càstic merescut, potser excessiu, al seu estufament. El contrast a aquest xoc de passions, quasi

cinematogràfiques, el trobem en el detall de la meticulosa investigació judicial que tracta de determinar si la mort de Bernat es va produir amb l'ímpetu i furor provocats pel descobriment de l'adulteri, i si el cadàver va ser trobat en el lloc de l'assassinat o traslladat allí, i en aquest cas es tractaria d'una emboscada per a acabar amb el burlador d'Alzira.

D'aquests tipus i comportaments populars, ben coneguts gràcies a la literatura, n'estan farcits els processos que transcrivim, com és natural. Trobem marits de caràcter violent i extremadament gelós, agressius contra la seua dona, com en el pleit de Jaume i Guillemona (1314). O el seu contrapunt, el marit calçasses en el procés d'Eulàlia, Guillem i Berenguer (1424), una llar convulsa que contrasta amb la naturalitat amb què es viu el trio consentit que es descriu en el procés de Jaume i Elisenda (1377), que ofereix un bullent retrat de la vida popular medieval. O la morbositat que destil·la la descripció de les escenes incloses en les bacanals de què s'acusa Bartomeua (1374), amb els seus testimonis tafaners que després s'hi incorporen amb armes i bagatges, procés que va ser ja extractat per Miret i Sans. O la història d' «amor boig» que motiva el plet de Margarida i Antoni (1375), tan sòrdida que al final podria resultar que l'amant és un rufià amb intencions tèrboles i ocultes en les quals la cànvida dona ha acabat enredada. En aquest procés, com en tots els altres, els detalls són incomptables i rics, com l'a penes suggerit i vergonyant testimoni de la ronda dels garruladors artesans barcelonins entorn del carrer on resideixen les prostitutes. No sols són els detalls costumistes de la vida popular. També són les passions humanes que contenen i que compliquen la trama fins a extrems insospitats, com s'esdevé en el procés de Guillema i Bernat (1324), la protagonista del qual adopta aires d'heroïna de tragèdia clàssica, amb manifestacions un tant vulgars, això sí. Pot sospitar-se que Guillema es fa

amant del còmplice de l'assassí del seu germà per a castigar al seu torn a l'assassí del seu primer marit i arruïnar així, d'un colp, la vida dels dos homes que més odia. No menys cridaner és l'estrany succés amb què es tanca la primera part, l'intent de segrest de Miqueleta. Ni en general els quatre inclosos en la segona, tan extraordinaris, sobre els quals esperem poder oferir en els pròxims anys un treball més extens. Tots els processos es refereixen a gent del poble, tret del de la bella Isabel Cornell (1382), que incloc per ser un testimoni excepcionalment expressiu, amb el seu llenguatge cru, bast i ruboritzant, i al qual, per la seua especificitat, dedicaré unes línies per a il·lustrar alguns punts (sense desvetllar-ne la trama, és clar).

Durant centúries, els Cornell, com els Maça o els Liçana, van ser una de les més poderoses famílies nobles del regne d'Aragó, que es van establir després en el regne de València. Isabel Cornell era filla de Luís Cornell, senyor d'Alfajarín, nét al seu torn de Beatriu d'Aragó, filla natural de Pere el Gran. Martí de Riquer, en el seu llibre: *Vida i aventures del cavaller valencià don Pero Maça* (Barcelona, 2004), situa el seu naixement cap a 1344. Del seu matrimoni amb el noble Pero Maça va nàixer Pero Maça de Liçana, senyor de Moixent, que va passar com a almirall de l'armada de Joan I a Sardenya i Sicília en l'abril de 1394.

A Riquer li consta que «Isabel Cornell era molt bella, elegant, assenyada i de cortesà tracte, i que quan ja feia set anys que era viuda era admirada i cobejada com a esposa per cavallers del seu ambient i braç». Riquer treu aquestes deduccions d'un poema català de cent quaranta-sis hexasíl·labs aparellats que porta per títol *Dispensació de la senyora de Moixén*, el text del qual edita. En ell, un cavaller es presenta davant del papa (llavors a Avinyó) i li sol·licita una dispensa perquè la seua cosina, Isabel Cornell, senyora de Moixent, pugui casar-se amb un igual a ella, perquè la seua bellesa i prudència és tanta que són molts els parents

que la pretenen en matrimoni, encara que ella es guarde de cometre tal vilania. El papa concedeix la dispensa perquè la dona puga casar-se, encara que insisteix en el fet que ha de ser amb algú igual a ella en valor i complexió.

El poema no deixa de tenir un cert aire entre burlesc i cortesà, de broma particular. El que sabem és que no va produir efecte en la bella Isabel, perquè no va tornar a casar-se. I no obstant això, va haver de ser tanta la seua bellesa, i potser l'atracció que va exercir, qui sap si amb aquella mirada clara que devia de captivar, segons es diu en el poema, que no es va veure lliure de les calúmnies, fins i tot en la seua edat tardana. Cap a 1382, quan es va veure implicada en el tèrbol i apassionat assumpte que va motivar l'enquesta judicial que es transcriu en aquesta col·lecció, era una dona madura d'uns trenta-vuit anys, amb una aparença respectable.

El que s'ha dit. Potser les acusacions contingudes en aquest procés obeïren ni més menys que a la maledicència. I potser darrere no hi haugés més que alguna venjança contra Isabel, o el seu difunt marit, el seu fill, el seu germà, tant era el seu poder i tants els enemics que s'havien guanyat. O potser no hi hagués sinó una maniobra més de les que tantes vegades es produeixen quan es discuteix d'herències. Des del 17 d'agost de 1367, Isabel Cornell havia estat nomenada curadora del seu fill per a rebre els comptes que havia de prestar el jurisperit Berenguer Mercader com a marmessor testamentari del difunt Pere Maça de Liçana (ACA, Reial Cancelleria, reg. 914, fol. 90v). Potser sorgirien disputes a propòsit d'això, com era habitual. Ho sospitem perquè en 1368 un decret de l'infant Joan, com a lloctinent del rei, havia autoritzat el compromís entre Isabel Cornell i Berenguer Mercader, tutor testamentari del noble Pere Maça, fill i hereu del difunt Pere Maça, sobre totes les qüestions i plets que hi hagués entre ells (ACA, Reial Cancelleria, reg. 1.617, fol. 27v). En l'exercici de la seua

tutoria, Isabel Cornell va prendre algunes decisions sobre el patrimoni dels Maça que potser no foren del gust de tots els parents paterns. Al novembre de 1370 l'infant Joan va autoritzar Isabel Cornell, tutora del seu fill pubill Pere Maça i com a usufructuària de tots els béns del seu marit Pere Maça, a vendre el lloc de Merla, amb les seues salines, que el seu fill posseïa al regne d'Aragó, a prop de la frontera de Castella. En la seua súplica, Isabel havia explicat a l'infant Joan que l'herència de Pere Maça es trobava molt carregada amb el pagament de les pensions de molts censals anuals i que aquell mateix lloc, a causa de la seua despoblació, havia perdut tanta renda que ja no produïa res, per la qual cosa resultava més avantatjós vendre'l i amb allò que s'obtingués reduir les pensions que els Maça pagaven (ACA, Reial Cancelleria, reg. 1.782, fols. 65v-66r). No era una situació exclusiva d'aquesta família, perquè molts nobles es van veure tan aclaparats pels deutes que peticions com aquesta van proliferar en aquella època.

Encara que en aquest cas els protagonistes pertanguessen a la classe noble, el procés és ric en la descripció d'usos socials, costums i mentalitats. Gràcies a ell, com als altres de la col·lecció, podem assistir a una representació directa de la vida popular, quasi sense intermediaris. Poques vegades tenim ocasió de veure així, ni a través de la pintura (idealitzada per complet en aquella època), ni de la literatura, perquè en una o altra apareixen mediatitzades pel geni dels seus autors. És el poble el protagonista de la seua història quotidiana, amb eixa rica diversitat de tipus, que trobarem recollida en la millor literatura medieval, en la novel·la picaresca, en el teatre barroc espanyol del Segle d'Or, en Rabelais. És aquell poble bast, burlaner i grotesc, que viu indiferent al poder sense sostraure's als seus efectes, i per això també poregós i servil amb els qui manen, i cruel i cobdiciós quan mana, com el van retratar amb agudesia i profunditat Goya o

Buñuel. Aquella presència popular vivifica la literatura de l'època que s'hi obre, i fa banals les pretensions, molt pròpies de l'artista modern que s'allunya de la realitat popular, que l'art supera a la vida, que l'artifici d'un món inventat per l'ego d'un artista individual —una figura molt valorada en les societats occidentals a partir del Renaixement i a la progressiva extinció de les quals assistim des de la Segona Guerra Mundial—, se sobreposa a la realitat viscuda per la suma d'individualitats concretes que componen una societat. Com demostren aquests processos criminals, l'art imita la vida, i pot fer-la suportable, mitigar les seues misèries, fer-la comprensible, però no superar-la. Aquesta intuïció popular és la que explica la seua seducció pels casos reals de crims, amb predilecció pels delictes sexuals truculents, que s'han narrat sempre amb una certa morbositat i delectació, com és perceptible en els nostres processos, però també en els romanços populars de totes les èpoques, i com és possible detectar-ho actualment en el seguiment que els mitjans de comunicació fan dels crims més atroços, l'enumeració dels quals no serà necessari fer ací.

Perquè a diferència de la literatura, el que el públic troba en els processos és un poc més que paraules inventades, per intenses que fossen. En aquests processos trobarà un poc més que història: hi ha històries reals ocorregudes a individus que van ser de carn i ossos, que en alguns casos podrien haver inspirat —com els va succeir a Boccaccio o Chaucer— històries literàries. Tal vegada fos això un dels aspectes que els fan interessants: el seu compendi entre realitat i font literària. Perquè es tracta de processos autèntics, en tant que van testificar els testimonis que hi declaren, i es van realitzar les actuacions que s'hi detallen. Si el que els testimonis diuen és veritat, o mentida, o una mitja veritat, amb seguretat absoluta ni ho sabem ni ho sabrem mai, com tampoc ho van saber en la seua època.

Però a més, amb el seu formulisme, els processos van construint un «relat», van donant una informació parcial, que ha d'anar encaixant en el cap del jutge instructor, les actuacions del qual, al seu torn, donen noves pistes al lector modern, si està atent, i pot situar-se així, encara que amb menys elements de judici, en la pell d'un d'aquells juristes al servei del rei d'Aragó, com si estigués llegint el procés en el seu domicili medieval o instruint-ho en una oficina del Palau Reial de Barcelona.

Al mateix temps, aquests personatges autèntics, aquestes persones reals, vistos amb el tamís del formulisme judicial, es presenten, al meu parer, reflectides en els espills del carreró del Gato: per defecte de la capacitat narradora dels testimonis i de l'escrivà judicial, i per efecte del formulisme procedimental, els protagonistes pareixen titelles, un tant còmiques en el seu dramatisme. Sense voler desvetllar massa indicis, quan Bernat Gamissà mor a les mans del marit burlat, a penes aconsegueix exclamar: «Santa Maria!», per dues vegades. Els testimonis així ho van declarar i el notari es limita amb concisa fredor a consignar-ho en el procés. No obstant això, es tracta d'un efecte teatral de gran dramatisme. Com ho és l'adulteri de Blanquina i el bot que el seu amant fa per la finestra, amb tanta precipitació que deixa indicis evidents del seu delictes i amb molt males conseqüències per a la seua integritat física. L'impactant de la violació de les xiquetes Ermessenda o Clara, si van ocórrer, com pareix, i no van ser un invent de les criatures i els pares, és que van succeir així de doloroses, dramàtiques i grolleres. Per sobre dels segles transcorreguts, i a poc que se senta una mica d'empatia pel dolor aliè, ens commou el sofriment dels nostres protagonistes, que ho van viure de forma real i intensa en les seues carns, la qual cosa ens realça la seua dimensió profundament humana i els distància dels personatges de ficció o mers intervinents en un relat historiogràfic. No

obstant això, anem previnguts en la lectura perquè, en presentar-se les seues peripècies a través del llenguatge jurídic (val per al de totes les èpoques), i vistes amb tanta distància (temporal, social, cultural), les seues desgràcies podrien adoptar un cert tint de falsa comicitat, de la mateixa manera que les nostres angoixes, pors i drames no perden intensitat encara que intuïm que dins d'uns quants segles puguen provocar una certa hilaritat benvolent als nostres descendents, si es contemplen amb el prisma deformador de les actes judicials.

Ai, pobre Ermessenda! Tallaré ací abans de posar-me melancòlic. Perquè, en el nostre cas, un dels riscos de l'estudiós és caure en el sentimentalisme o «sensibleria» (o en els seus vessants moralistes, bé reaccionària, bé progressista), a la qual un cert enfocament humanitari podria conduir-nos, tendència molt comuna sobretot entre el públic profà que mira el passat amb entredriment, de la mateixa manera amb què es mira els xiquets. Com si els nostres antecessors haguessen estat menors d'edat. La conclusió pot ser la de Miret i Sans: «sempre han tingut bec les oques». Aquesta simpatia, en el seu sentit etimològic, pels nostres personatges (encara que siga, com en el cas de Miret, per a reprovar la seua conducta) és la que inspira la novel·la històrica ara tan de moda.

Amb tot, la consideració d'aquests casos com a mers quadros costumistes amb interès «humà» no val com a mètode ni com a objecte. Quan he insistit en l'autenticitat dels personatges i en la seua tragicomèdia em referesc a altres aspectes. Es tracta més aviat de factors a considerar en el moment de construir el nostre propi relat i que determinaran en gran manera el nostre punt de partida, i he d'insistir en això: són històries reals, no ficcions literàries, protagonitzades per persones que van tenir existència històrica documentada i que no són, per tant, personatges literaris que actuen d'acord amb el que d'ells espera l'autor

o el lector, sinó seguint els impulsos i determinacions realment existents, però el coneixement del qual ens és donat al seu torn a través d'un «relat», d'una reconstrucció de caràcter especial, per mitjà de procediments judicials regulats per les lleis i disposicions legals i socials de l'època. Observada la realitat amb aquest prisma-màximament tenint en compte que ho veiem amb el procediment llavors aplicat, que és l'enquesta judicial per mitjà de testimonis que juren dir la veritat i amb molt poques proves pericials complementàries-, els protagonistes adquireixen un alè que els assimila a certs personatges literaris, amb l'avantatge a favor seu que la seua actuació pot ser documentada. Qualsevol «relat» historiogràfic que es faça sense tindre clar aquest punt de partida ens pot avocar a una altra ficció tan perillosa o més que la pròpia «novel·la històrica».

Opine, no obstant això, que no són necessàries tantes prevencions. Els nostres personatges no permeten visions beates ni sensibleres. Els protagonistes d'aquests processos i els qui els envolten, a l'actuar amb la brutalitat i el cinisme amb què ho van fer en la majoria dels casos (a l'actuar tan humanament), ho impedeixen, i són la millor garantia de no caure en la sensibleria o moralisme, sota qualsevol de les seues variants. En açò, i amb independència que compartim o no els seus pressupostos, va encertar plenament Miret i Sans. A més, de tan intensament humans que són, els seus comportaments concrets tenen un caràcter universal, que sobrepassen l'estret marc territorial i temporal en què estan inscrits. Un dels llibres de crítica literària que recorde amb més grat és el que Alonso Zamora Vicente va escriure sobre *Luces de Bohemia*, titulat *La realidad esperpéntica* (Madrid, 1969). Crec que una de les grans lliçons que dóna, potser sense pretendre-ho el propi Zamora Vicente, radica a demostrar que *Luces de Bohemia* és una obra d'abast universal (és a dir, que interessa a lectors de cultures, èpoques i societats molt diferents) precisament pel seu

enorme arrelament en la realitat de la seua època i lloc, fins al punt que poden documentar-se un a un els personatges, llocs i situacions de l'obra. El geni de Valle-Inclán va consistir precisament a transcendir aquests personatges, llocs i situacions per a construir una tragèdia explosiva i subversiva de les concepcions polítiques i de la cultura, en sentit ampli, i a crear una nova estètica.

Aquestes consideracions ens duriem molt lluny del que ha de ser la mera presentació d'una col·lecció documental, que ha derivat cap a un to més assagístic que pròpiament historiogràfic. Potser hauria calgut centrar-se en la llum que processos com els que ací incloem puga aportar al paper que l'honra i l'honor sexual han exercit i exercixen en la cultura i en l'imaginari col·lectiu espanyol, que tant ha canviat en les últimes tres dècades, i als quals s'han dedicat grans estudis, com el pioner d'Américo Castro («Algunas consideraciones acerca del concepto del honor en los siglos XVI y XVII», *Revista de Filología Española*, III, 1916, pp. 1-50 i 357-386) o el magistral de Julio Caro Baroja («Honor y vergüenza. Examen histórico de varios conflictos», en *El concepto del honor en la sociedad mediterránea*, Barcelona, 1968, pp. 77-126). Però continuar per aquell camí seria abusar de l'editor i desconfiar de la intel·ligència del lector. No és aquesta l'ocasió. Hora és ja de callar i donar començament a la funció del gran teatre del món.

Però, abans, m'és grat acabar aquesta introducció amb la manifestació del meu agraïment a la Universitat de València i al seu Servei de Publicacions per la seua gentilesa d'acollir aquest treball. Especialment, estic agraït als professors Antoni Furió i Enric Guinot, directors de la col·lecció de Fonst Històriques Valencianes, per la seua benevolència, suport i amistat. El seu esforç i intel·ligència per a consolidar aquesta col·lecció fins a convertir-la en una referència prestigiosa i mantenir-la en temps molt difícils mereixen el reconeixement de tot el medievalisme hispànic.

Traducció de Rosa Gregori Roig

CRITERIS DE TRANSCRIPCIÓ

Edite el text el més net possible d'aparell crític, a fi de permetre una lectura àgil amb les mínimes interferències de l'editor. Aquests processos no són textos literaris. Són les pàgines que un escrivà va redactar amb rapidesa i sense pretensions retòriques, amb un interès i un objectiu utilitari immediat. El procés judicial es va expedir per a jutjar segons el dret crims i conductes humanes. Qui tinga un interès purament filològic no pot estalviar-se la consulta directa dels manuscrits i, en conseqüència, la interpretació dels mateixos des d'aquest particular punt de vista. Aquesta edició pot donar alguns indicis filològics, però està al servei d'un públic amb interessos historiogràfics més amplis.

Em permetré només unes poques advertències sobre els criteris d'edició, que són els que habitualment fem. Els processos es transcriuen íntegres, excepte en els més llargs, en els quals s'abreuen algunes de les providències i tràmits intermedis, mancats d'altra banda d'interès, ni tan sols procedimental. He procurat respectar al màxim les grafies emprades, amb poques excepcions. Es conserven les consonants dobles internes, però no les inicials. Generalment, s'accentua i es punctua segons les normes en vigor. Per a les grafies arcaïques i la seva accentuació, he utilitzat com a referència les formes acceptades pel *Diccionari català-valencià-balear* d'A. M. Alcover i F. de B. Moll. Es regularitzen les majúscules i minúscules i la grafia *c/ç* segons l'ús actual. S'empra el *punt volat* per a marcar les elisions que no tenen actualment representació gràfica. Es desenvolupen les abreviatures sense indicació. L'abreviatura «ts.» es transcriu per *testis* en els textos llatins i *testimoni* en els textos catalans. El mateix ocorre amb l'abreviatura *Barch.*, que es desenrotlla com

Barchinona en llatí i com Barcelona en català. Quan la superfície del paper ha desaparegut, està trencada, corcada o foradada per l'oxidació de la tinta, i és impossible la lectura, s'indiquen entre claudàtors els mil·límetres de text perdut. També entre claudàtors pose les paraules de lectura aproximada o reposada, i amb un interrogant (?) les lectures no segures o dubtoses. He subratllat l'ús combinat del llatí i el català en un mateix text, tan habitual llavors, mitjançant l'ús alternatiu de la lletra cursiva o redona, segons les èpoques i els processos.

RELACIÓ DELS PROCESSOS EDITATS

1. Geralda, Guillem i Bernat (Alzira, 1296)

1296, abril 12-28. Alzira.

Informació testifical en la causa seguida davant Ramon de Sales, jurisperit comissionat pel rei, contra Guillem Garret, veí d'Alzira, per homicidi comès en la persona de Bernat Gamissà i lesions ocasionades a la seva muller Geralda, sorpresa en fragant adulteri.

Quadern en format foli, de 16 fulls, els tres últims en blanc. Bon estat de conservació.

ACA, Reial Cancelleria, Processos en foli, 3/2.

2. Jaume i Guillemona (Barcelona, 1314)

1314, agost 5-8. Barcelona.

Procés informatiu davant el jutge Simon des Llor, veguer de Barcelona i el Vallès, sobre les ferides infligides per Jaume Adarró, ciutadà de Barcelona, a la seva muller Guillemona i a Ramon Esgrimidor, amb qui convivia.

Quadern de 8 fulls en quart, l'últim en blanc amb restes de dos segells de cera al dors. Lleugerament corcat en els marges interns i inferior.

ACA, Reial Cancelleria, Processos en quart, 1314D.

3. Catalina Pola (València, 1317)

1317, juny 6. València.

Denúncia presentada davant Bernat Dalmau, jutge de València, per Pere Catany, familiar de Ferrer Mir, contra el prevere Guillem des Forn, per haver intentat violar la muller del dit Ferrer Mir.